

- Πελεκανίδης Στ., Νέαι έρευναί εις τήν 'Αγίαν Σοφίαν Θεσ/νίκης, Πεπραγμένα του Θ' διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, 'Αθήναι, 1955.
- Pallas D., Eine anikonische lineare Wanddekoration auf den Insel Icaria, J.Ö.B., 23, 1974, σ. 271.
- Peschlow Urs, Neue Beobachtungen zur Architektur der ... Koimesis Kirche in Iznic, Ist. Mitt. 22 (1972), σ. 145-187.
- Peschlow Urs, Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, Eiz Myra eine lykische Metro-pole, Ist. Forsch. 30, 1974.
- Peschlow Urs, Die Irenenkirche in Istanbul, Untersuchungen zur Architektur, Tübingen, 1977.
- Rodley Lyn, Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia, Cambridge, 1986.
- Rott H., Kleinasiatische Denkmaler, Leipzig, 1908.
- Σωτηρίου Γ., 'Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου, A.E., 1924, σ. 1-26.
- Σωτηρίου Μ., Οι μετά τρούλλου ναοί τής μεταβατικῆς περιόδου, Πρακτικά Χριστ. 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, 1932, σ. 111.
- Σωτηρίου Μ., 'Ο ναός τής Σκριποῦς τῆς Βουωτίας, A.E., 1931, σ. 119-157.
- Shön Michael, Kral Herbert, Kappadokien, Graz, 1989.
- Theodoridou K., The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki, Oxford, 1988.
- Χατζηδάκης Μ. κ.ά., Νάξος, Βυζαντινή Τέχνη στὴν 'Ελλάδα, 'Αθήνα, 1989.
- Van Millingen A., Byzantine Churches in Constantinople, London, 1912.
- Vyoniis Sp., The evolution of slavic society and the slavic invasions in Greece, Hesp. 50, 1981, σ. 378-390.
- Wulff O., Die Koimesiskirche zu Nicäa, Strassburg, 1903.
- Zakythinos D., La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellenisme du septième au neuvième siècle, Χαριστήριον εις 'Α.Κ. 'Ορλάνδον, 'Αθήναι, 1966, 3, σ. 300-327.

VII

'Η ἀρχιτεκτονική του 'Ισλάμ από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα

'Η τέχνη και ἡ ἀρχιτεκτονική του ἀραβικοῦ κόσμου εἶναι ἐλάχιστα γνωστές στὴν Ἑλλάδα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ μελέτη τους ἀποτελεῖ σήμερα δλόκληρη ἐπιστήμη. Ἡ ἀπουσία ἀραβικῶν μνημείων στὸν τόπο μας καὶ ἡ δυσκολία τῆς ἀραβικῆς γλώσσας, δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴν παράλειψη, γιατί εἶναι γνωστὸ πὸς ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική (πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἀμέσως) εἶχε στενές σχέσεις μὲ τὴν 'Ανατολή. Γιὰ περισσότερο ἀπὸ τριακόσια χρόνια, ὁ ἀραβικός ἦταν σχεδὸν ὁ μόνος γειτονικός πρὸς τὸ Βυζάντιο πολιτισμὸς καί, ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ ἐπαφές του ἦταν ἄμεσες καὶ σχεδὸν συνεχεῖς.

Στὴ συνέχεια θὰ δοθοῦν λίγα στοιχεία καὶ γενικές πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική του 'Ισλάμ μέχρι περίπου τὸ ἔτος 900.

'Ιστορικά. Πολιτιστικό πλαίσιο

'Η 'Αραβία στὴν ἀρχαιότητα ἦταν μία μᾶλλον ἀσήμαντη χώρα, φτωχὴ καὶ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν κόσμο. Ἡ ἔρημος καὶ ἡ θάλασσα τὴν ἔκαναν ἀπρόσιτη. Τὴν κατοικοῦσαν φυλές νομαδικές, σημιτικῆς καταγωγῆς πού ζοῦσαν ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἄνθρωποι σκληροί, μὲ πολὺ ἀνεπτυγμένο τὸ αἶσθημα τῆς φυλῆς τους, πού περιφρονοῦσαν τοὺς πολιτισμένους κατοίκους τῶν πόλεων. Ἐννοια κράτους δὲν ὑπῆρχε. Ἡ θρησκεία τους ἦταν ἕνα ἄθροισμα ἀποδεδειγμένων, καὶ τὸ οικονομικὸ ἐπίπεδο ἐξαιρετικὰ χαμηλό. Διάφορα ὑποτιπῶδη κράτη, πού σχηματίστηκαν, γρήγορα διαλύθηκαν πλὴν ἐκείνου τῶν Ναβαταίων ἐμπόρων στὴν Ὑπεριορδανία πού κράτησε τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὸ 312 π.Χ. ἕως τὸ 106 μ.Χ.

'Η ἱστορία του 'Ισλάμ ἀρχίζει μὲ τὸν Μωάμεθ, ἕναν ἀσφαλῶς ἰδιοφυῆ ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα πέτυχε κάτι τὸ ἀπίστευτο: νὰ ἐνώσει τὶς ἀραβικὲς φυλές, νὰ τοὺς δώσει νέα θρησκεία καὶ νόμους καί, τέλος, νὰ τὶς στρέψει πρὸς τὴν κατάκτηση νέων χωρῶν. Ἄν καὶ ὑπῆρξαν διάφορες

αντιδράσεις, λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του προφήτη θα άρχισει η μεγάλη εξέγερση, που μόνο οι ιδιότητες των σημειωτών μπορούν να δικαιολογήσουν: η έπιμονή, η σκληραγωγία, ο φανατισμός, το συμφέρον του ανθρώπου της έρήμου που δεν είχε τίποτα να χάσει από τον συνεχή πόλεμο.

Ο Μωάμεθ με την θρησκεία του έδινε και ένα ήθικό περιεχόμενο στους πολέμους αυτούς. Συγχρόνως έδινε στους λαούς μία θρησκεία εύκολη που μπορούσαν χωρίς καμιά θυσία να την ακολουθήσουν. Αλλά, το σπουδαιότερο, οι μετέχοντες στην νέα θρησκεία και οι αγωνιζόμενοι γι' αυτήν έμπαιναν αυτόματως στην νέα τάξη των πιστών που είχε πληθός προνομιών, εν σχέσει προς τους άπιστους, τους όποιους θεωρούσαν πολίτες δευτέρας κατηγορίας. Παντού έπεβλήθη ο έιρος νόμος (Sa'ia) που άπορρέει άπ' ευθείας από τό Κοράνιο. Δεν είναι λοιπόν καθόλου περιεργο τό γεγονός πως σ' όλες τις χώρες που κατακτήθηκαν από τους Άραβες, ο εξισλαμισμός των έντοπιών υπήρξε ταχύτατος. Σ' αυτό συνέβαλαν οι δυσარέσκειες κατά του Βυζαντινού κράτους, για τις όποιες έγινε ήδη λόγος, ή από μακρού παρακμή των θεσμών της πόλεως και ή κατάσταση της Περσίας μετά τους καταστρεπτικούς πολέμους του δου και του 7ου αιώνας.

Έν πάση περιπτώσει, οι συγκρούσεις προς τους βυζαντινούς άρχίζουν ενώ ζει ακόμα ο Προφήτης. Τό έτος 622 θεωρείται ή άφετηρία της άραβικής χρονολόγησης (Έγ'ρα) και ή άρχή του νέου κράτους. Ο Μωάμεθ πέθανε δέκα χρόνια άργότερα και τον διαδέχεται ως χαλίφης ο Άβου Βέκρ. Τόν επόμενο χρόνο γίνεται ή έκστρατεία στην Συρία ή όποια καταλαμβάνεται εξ ολοκλήρου σέ τέσσερα χρόνια. Αμέσως μετά καταλαμβάνεται ή Μεσοποταμία και ή Αίγυπτος. Στά 647 μέγιστο μέρος της Βορείου Αφρικής γίνεται κτήμα των Άράβων και εξισλαμίζεται, ή Κύπρος λεηλατείται, και μέρος της Μικράς Άσίας έλέγχεται από τους Μουσουλμάνους, ενώ τό Περσικό κράτος ύποκύπτει τελείως μέσα σέ μία τετραετία (641) και ή έξουσία του χαλίφη φθάνει ως τις Ινδίες.

Στά 661 ή έδρα του χαλιφάτου μεταφέρεται στην Δαμασκó και άρχίζει να βασιλεύει ή δυναστεία των Ομμεϊάδων. Οι κατακτήσεις πολλαπλασιάζονται και ή πάλη προς τό Βυζάντιο δεν παύει ποτέ. Τό 696 καταλύεται τελείως ή βυζαντινή έξουσία στην Αφρική. Τό 711 γίνεται εισβολή στην Ισπανία από τό ισλαμικό πιά Μαρόκο και τό Βισιγοθικό κράτος διαλύεται. Στά 721 προσβάλλουν την Γαλλία, άφου πέρασαν τά Πυρηναία, αλλά επί τέλους άποκρούονται (732) από τον Φράγκο ήγεμόνα Κάρολο Μαρτέλ. Στην Ανατολή ή όρμη τους θα άνακοπέι από τους Βυζαντινούς και τους Άρμενίους.

Στά 750 μία νέα δυναστεία, των Άββασιδών, άνεβαίνει στον θρόνο του χαλιφάτου και ή πρωτεύουσα μεταφέρεται σέ μία νέα πόλη, την Βαγδάτη στην Μεσοποταμία, τό σημερινό Ιράκ. Τό ισπανικό τμήμα του κράτους γίνεται αυτόνο-

μο (755) και διατηρούνται ως έμίρηδες οι Ομμεϊάδες, όπως άργότερα γίνεται αυτόνομο τό κράτος των Άγλαβιδών στην Β. Αφρική. Τό 824, μετά από μία άτυχη έσωτερική επανάσταση στην Ισπανία, μερικοί Άραβες φυγάδες έρχονται και καταλαμβάνουν την Κρήτη, ενώ στά 827 εισβάλλουν στην Σικελία την όποία και κατακτούν. Άργότερα ή Αίγυπτος γίνεται άνεξάρτητο άραβικό κράτος υπό την δυναστεία των Τουλουνιδών (870-905) και άκολούθως των Φατιμιδών (969-1171).

Στά 901 καταλαμβάνουν για λίγο και λεηλατούν την Θεσσαλονίκη, παίρνοντας 22.000 δούλους. Άργότερα, στά τέλη του αιώνας, τό άραβικό κράτος διασπάται σέ διάφορα αυτόνομα βασίλεια και ό χαλίφης περιορίζεται στην Βαγδάτη. Στά 1055 άρχίζει ή παρακμή. Οι Σελτζουκίδες Τουρκοί, φυλή πολεμική από την Άσία, άσχετοι μέ τους Άραβες αλλά εξισλαμισθέντες, καταλαμβάνουν την Βαγδάτη και σ' αυτούς πιά περνά ή πρωτοβουλία για τά θέματα της Άσίας. Την ίδια εποχή τό χαλιφάτο της Ισπανίας διασπάται σέ πολλά μικρότερα άραβικά κρατίδια (1031).

Σέ έλάχιστα χρόνια οι Άραβες κυριάρχησαν στον πολιτισμένο κόσμο. Έφερναν μία νέα γλώσσα και μία νέα γραφή, τό σέληνιακό έτος στην μέτρηση του χρόνου, καθώς και όρισμένες άντιλήψεις για την τέχνη που επibάλλει τό Κοράνιο. Αντίθεται, όπως όλοι οι σημίτες στην άνθρωπομορφική παράσταση του θείου, θέλγεται από την διακοσμητική και τά πολύπλοκα κοσμήματα. Οι κατακτήσεις θά τους μνήσουν στον πραγματικό πολιτισμό. Οι νομάδες της έρήμου άντιμετωπίζουν για πρώτη φορά σχεδόν την άρχαιεκτονική στην Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, τόπους που διατηρούσαν άκόμα την μεγάλη παράδοση της έλληγιστικής και της ρωμαϊκής εποχής.

Αλλά τό θέμα του άραβικού πολιτισμού είναι πολύ γενικότερο. Σέ μία πρώτη τουλάχιστον περίοδο, τό κύριο σωμα του Ισλάμ θά τό άποτελέσουν οι κάτοικοι των επαρχιών που δέχθηκαν τη νέα θρησκεία, Σύριοι, Αίγυπτιοί, Βορειοαφρικανοί και Μικρασιάτες, άνθρωποι δηλαδή που λίγο-πολύ μετείχαν του άστικού έλληγορρωμαϊκού πολιτισμού. Η κληρονομία αυτή της άρχαιότητας επιβιώνει, κάτω από τά νέα άραβικά χαρακτηριστικά, και έτσι δεν φαίνεται καθόλου περίεργο τό γεγονός της ταχύτατης ανάπτυξεως των τεχνών, των επιστημών, των γραμμάτων στον άραβικό κόσμο. Τό φαινόμενο των Ρωμαίων λίγους αιώνες πρίν, που κατέκτησαν πολλούς λαούς και άποδέχθηκαν τον πολιτισμό τους, επαναλαμβάνεται. Γ' αυτό είναι πιά σωστό να γίνεται λόγος για μουσουλμανικό πολιτισμό, παρά για άραβικό.

Έγρω από τό ιερό βιβλίο, τό Κοράνιον, άναπτύσσεται μία στοιχειώδης θεολογία και σέ συνέχεια νομοθεσία, φιλολογία και φιλοσοφία. Η ιστορία και οι

έπιστήμες (μαθηματικά, φυσική, αστρονομία, γεωγραφία, ιατρική) ανέπτυχθησαν περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε και έγιναν μεταφράσεις στα αραβικά πλαίσια των αρχαίων ελληνικών κειμένων. Από τα τέλη του 7ου αιώνα μέχρι τον 11ο, τότε αρχίζει η παρακμή, διαρκεί η πολιτιστική δραστηριότητα στον αραβικό κόσμο. Η Δυτική Ευρώπη, που βρισκόταν σε μεσαιωνικό σκότος την ίδια εποχή, δεχόταν επί αιώνες, άμεσα ή έμμεσα, τα μηνύματα αυτής της δραστηριότητας.

Οι σχέσεις με το Βυζάντιο, παρά την λυσσώδη πάλη επικρατήσεως στην Μικρά Ασία και το Αιγαίο, ήταν σημαντικές κυρίως στον τομέα των τεχνών. Τα έργα μικροτεχνίας, ύφαντικής, μεταλλοτεχνίας, τά ξυλόγλυπτα, οί τάπητες και τά όπλα αραβικής προελεύσεως έφθαναν στο Βυζάντιο και επηρέαζαν την τέχνη του. Έφθαναν και στην εκβαρβαρωθείσα Ευρώπη και προκαλούσαν κατάπληξη γιά την λεπτότητα και τό γούστο τους.

Γενικότητες

Αραβική τέχνη ονομάζεται ή τέχνη των λαών που κατακτήθηκαν από τους Άραβες και δέχτηκαν την μουσουλμανική θρησκεία. Ανεξάρτητα με τή χρονική εξέλιξη, διακρίνουν σ' αυτήν πέντε τοπικές ενότητες με διαφορετικά χαρακτηριστικά: α) τής Συρίας και Αιγύπτου, β) του Μάγρεβ (Τύνιδος, Άλγερίου, Μαρόκου, Ισπανίας), γ) τήν περσική, δ) τήν ινδική, ε) τήν τουρκική. Στην Σικελία, τήν δεύτερη χιλιετηρίδα, έχουμε μία ιδιότυπη σχολή, βυζαντινο-νορμανδο-αραβική.

Ειδικότερα στην αρχιτεκτονική, και μάλιστα στην πρώτη αυτή φάση τής μεγάλης άκμης, παρατηρείται μία σαφής διαφοροποίηση τής τέχνης των Όμμεϊάδων και τής τέχνης των Άββασιδών. Εφ' όσον πρωτεύουσα έμενε ή Δαμασκός στην Συρία, ή αρχιτεκτονική ήταν κατά μέγα μέρος ή εξέλιξη τής έντοπίας ελληνιστικής ή παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, πριν από τήν αραβική κατάκτηση. Μόλις ή πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στην Βαγδάτη (750), τά ανατολικά στοιχεία επικρατούν, κυρίως τά περσικά, ενώ τά συριακά εξασθενίζουν. Έτσι δημιουργείται ή αυτοκρατορική τέχνη των Άββασιδών, στην Άσία κυρίως (Ίράκ). Στην Ισπανία, όπου ή δυναστεία των Όμμεϊάδων θά διατηρηθεί, και ή αρχιτεκτονική (τής οποίας οί άρχές μένουν πλησιέστερα στα παλαιότερα πρότυπα τής Συρίας), επίσης θά διατηρηθεί.

Από τήν αραβική αρχιτεκτονική τής Κρήτης, τίποτα σχεδόν δέν σώθηκε.

Ύλικά και τρόποι δομής

Με δυσκολία θά μπορούσε κανείς νά καθορίσει διά μιās τά ύλικά και τούς τρόπους δομής που επικρατούν στην μουσουλμανική αρχιτεκτονική. Ειδικά στην πρώτη περίοδο, που μελετάμε, διακρίνονται δύο σαφώς διαφορετικές τάσεις στην αρχιτεκτονική, τής εποχής των Όμμεϊάδων και τής εποχής των Άββασιδών.

Η πρώτη διατηρεί τά ύλικά και τούς τρόπους δομής τής παλαιοχριστιανικής Συρίας. Έτσι έχουμε πάλι λαξευτές τοιχοποιίες και τόξα από λαξευτούς θολίτες (τέμενος του Βράχου Ίεροσολύμων, Mchatta κ.τ.λ.) και έν γένει μόρφωση των προσόψεων με τήν κατεργασία του αυτοφυούς ύλικού δομής (Mchatta). Τά τούβλα στους τοίχους κάνουν τήν εμφάνισή τους μόνον στο τέλος τής περιόδου αλλά, όπως εξακριβώνεται από τήν μορφή τους, παράγονται μάλλον από τήν Άνατολή (Ίράκ) παρά από τό Βυζάντιο. Στην Συρία και τήν Αίγυπτο των Όμμεϊάδων συναντάμε επίσης τά ψηφιδωτά των τοίχων, τά μαρμαροθετήματα, τς όρθομαρμαρώσεις (και μάλιστα με ζεύξεις και με συμμετρικά νερά) όπως άκριβώς στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική. Στα μεγάλα τεμένη τής Δαμασκού και του Βράχου στην Ίερουσαλήμ, έχουμε πολλά τέτοια παραδείγματα.

Σπανιότερα άπαντούν οί κτιστοί θόλοι οί όποιοι όμως έχουν κανονικά σφαιρικά τρίγωνα, όπως τά βυζαντινά (Qusayr Amra, Hammam as Sarakh), ή είναι κυλινδρικοί, στήριζόμενοι σε εγκάρσια τόξα (Qusayr Amra). Φαίνεται ότι ύπάρχαν και έλαφρές ξύλινες κατασκευές στην θέση των τρούλλων (Τέμενος του Βράχου). Μία ειδική κατασκευή, τέλος, που φαίνεται άσχετη με τούς βυζαντινούς τρόπους δομής (ξύλινα εϋθύγραμμα επιστύλια, ή και υπέρθερα, ντυμένα με ύλ-λα μπρούντζου ή χαλκού κατακόσμημα με τό σύστημα gerousse), είναι πιθανό ότι μιμείται κάποιο μεγάλο χριστιανικό μνημείο που δέν έχει διασωθεί.

Η δεύτερη ένότητα κτισμάτων, τής εποχής τής δυναστείας των Άββασιδών, χαρακτηρίζεται από τελείως διαφορετικά ύλικά και τρόπους δομής. Χρησιμοποιούνται τά όμα τούβλα, προστατευόμενα έξωτερικά με ειδικό έπίχρισμα, όπως πολύ παλαιότερα στην Άσσυροβαβυλωνιακή αρχιτεκτονική (παράδ. στην Σαμάρρα), αλλά κυρίως τά ψημένα τούβλα που είναι σε γενική χρήση. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως και πριν από χιλιάδες χρόνια στην Μεσοποταμία, χρησιμοποιούν στις πλινθοδομές και τς ένισχυτικές ξυλοδεσιές.

Με ψημένα τούβλα κατασκευάζουν, λοιπόν, τοίχους, θόλους και τόξα. Πολλές φορές, έκτός από τό συνηθισμένο ισόδομο σύστημα δομής, διαμορφώνουν στοιχεία από τούβλα εκτεινόμενα σε μήκος ή και όλόκληρες επιφάνειες με πρόθεση διακοσμητική, κυρίως στις προσόψεις. Άλλ' ή έπιμονή στην άσιατική (μεσο-

ποταμιακή και περσική) παράδοση φαίνεται στην αναβίωση της μεθόδου διακοσμήσεως τῶν προσόψεων με τούβλα ἢ πλακίδια ἐφωλωμένα (πρώτη ἐφαρμογή τους στό τέμενος τοῦ Καιρουάν στην Τυνίδα). Στήν μεταγενέστερη μουσουλμανική ἀρχιτεκτονική, Περσίας καί Αἰγύπτου, τά ἔγχρωμα ἐφωλωμένα πλακίδια γενικεύονται. Στίς τοιχοποιίες, τέλος, συναντᾶμε καί πλακολιθοδομές μέ ἀσβεστολίθους καί ἄφθονο γυψοκονίαμα (Ukhaidir).

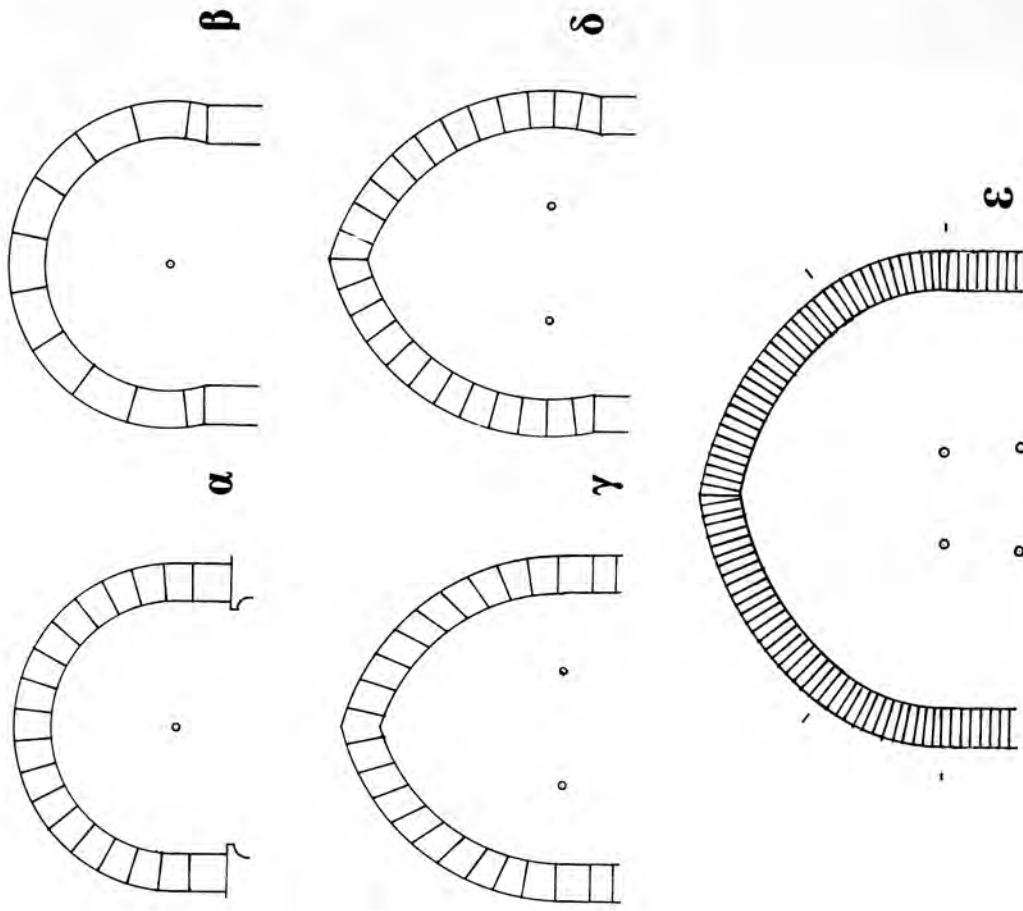
Οἱ στέγες εἶναι συνήθως ξύλινες, στηριζόμενες σέ ἐγκάρσια στοιχεῖα, καί μορφώνονται ἐξωτερικά εἴτε ὡς παραλλήλως διατεταγμένα δικλινῆ ἐπίπεδα (Τζαμί Aqsa στην Ἱερουσαλήμ, Τζαμί Κόρδοβας) εἴτε ὡς ὀριζόντια δώματα (Καιρουάν, Σοῦσα).

Ἐπὶ ὑπάρχουν ὅμως καί κτιστοί θόλοι καί τρούλλοι μέ νευρώσεις, ὅπως καί ἰδιότυπες θολωτές κατασκευές μέ διασταυρωνόμενα τόξα (Τέμενος Κόρδοβας, San Christo de la Luz Τολέδου), μία τεχνική πού ἀργότερα θά διαδοθεῖ πολύ περισσότερο. Χαρακτηριστικές νέες μορφές θολοδομίας εἶναι τό κωνικό καί τό πυγυτό ἡμιχῶνιο, στοιχεῖα μέ τά ὁποῖα γεφυρώνουν τίς γωνίες τετραγώνου γιά νά τό μετατρέψουν σέ ὀκτάγωνο σέ κάτω. Τά ἡμιγῶνια ἔχουν ἐπίσης περσική τήν καταγωγή (Σαμάρρα, Ukhaidir, Qubbat-as Sulaiyiba) ὅπως καί σέ πλείστα μεταγενέστερα. Τά χρησιμοποιήσαν ἀργότερα τόσο οἱ Βυζαντινοί (ὀκταγωνικά μνημεῖα) ὅσο καί στην Δύση (Ρωμανικές ἐκκλησίες).

Μορφές καί ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα

Ἡ χρησιμοποιήση οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ἀπό ἐρειπωμένα κτήρια τῆς ἀρχαϊότητος συνηθίζονταν στό πρῶιμα μουσουλμανικά τεμένη. Ὅπως στίς βυζαντινές ἐκκλησίες ἔτσι καί σ' αὐτά, ἡ ἐνταξή παλιῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τούς ἔδινε τό ὕφος τῆς γραφικῆς ἀκανονιστίας ἀλλά καί μιᾶ ἰδιότυπη αἴσθησι ἱστορικῆς συνεχείας (Τζαμί Ἄμπ καί Azhar Καίρου, Καιρουάν, Σφάζ κ.τ.λ.).

Στά μορφολογικά θέματα εἶναι καί πάλι φανερή ἡ διάκρισι τῶν δύο ἐνοτήτων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, Ὀμμεϋαδῶν καί Ἀββασιδῶν. Στήν πρώτη ἐπικρατοῦν τά στοιχεῖα τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς καί τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως. Οἱ ψηλές κιονστοιχίες μέ τά ἐλαφρά ὑπερυψωμένα τόξα (Τέμενος τῆς Δαμασκοῦ) καί τά δίλοβα παράθωρα μέ δυσκολία ξεχωρίζουν ἀπό τά παλαιοχριστιανικά τους πρότυπα. Στά σπουδαιότερα μνημεῖα θά συναντήσουμε κιονόκрана κορινθιακά μέ ἐπιθήματα, ὅπως ἀκριβῶς τά σύγχρονά τους τοῦ Βυζαντίου (Τέμενος τοῦ Βράχου). Ἀλλά ἡ ρωμαϊκή μορφολογία (τήν ὁποία τό συντηρητικό πνεῦμα τῆς Συρίας κράτησε ὡς τόν 7ο αἰῶνα), περισσότερο διακρίνεται στό κινῆματα καί τά ἐπάλληλα διακοσμητικά πλαίσια, τά σκαλισμένα στό αὐτοφύες ὑλικό δομῆς,

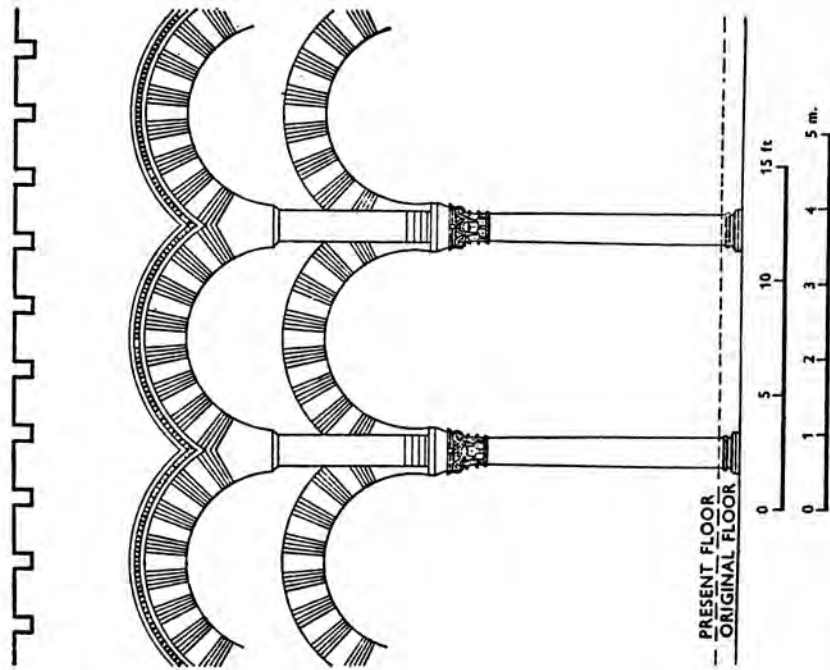
Μορφές τόξων πού ἀπαντοῦν στην πρῶιμη Ἰσλαμική ἀρχιτεκτονική: α) Ἡμικυκλικό ὑπερυψωμένο, β) Πεταλόμορφο, γ) Ὁξυκόρυφο, δ) Ὁξυκόρυφο πεταλόμορφο, ε) Ὁξυκόρυφο μέ τέσσαρα κέντρα χαράξεως.

ὅπως π.χ. στην Mchatta. Τά θέματα καί ἡ τεχνική εἶναι καθαρά συριακά ἄν καί μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει ὅτι ὑφίσταται κάποια ἀλλαγῆ στό πνεῦμα.

Νέες μορφές ἔχομε κυρίως στό τόξα. Συνηθέστατα βέβαια εἶναι τά ἡμικυκλικά

καί ελαφρά υπερυψωμένα τόξα, ἀπολύτως ἀνάλογα πρὸς τὰ βυζαντινά. Ἄλλὰ οἱ Μουσουλμάνοι χρησιμοποιοῦν καὶ τὸ δευκόρυφο τόξο πού προκύπτει ἀπὸ τμήματα κύκλων μὲ ἴσες ἀκτίνες, ἀλλὰ μὲ δύο διαφορετικὰ κέντρα. Στὸ μεγάλο Τέμενος τῆς Δαμασκού καὶ τὴν Mchatta ἔχομε ἤδη δευκόρυφα τόξα τὰ ὅποια ἀργότερα θὰ ἔχουν γενικὴ διάδοση. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή των Ἰουστινιανῶν, τὰ δευκόρυφα τόξα ἔχουν κἀνὴν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν Ἀνατολή (Qasr-ibn-Wardan, 561 μ.Χ., Ἰουστινιανῶν γέφυρα στὸν Σαγγάριο κ.ά.).

Τὰ πεταλόμορφα τόξα (κυκλικά, τῶν ὁποίων ἡ περιφέρεια ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐπίκεντρο γωνία μεγαλύτερη ἀπὸ 180°) χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς Μου-

Κόρδοβα. Μέγα Τέμενος. Κίονες καὶ τόξα σὲ τμηματικὴ τομὴ τοῦ κτηρίου (K.A.C. Creswell).

σουλμάνους, κυρίως στὴν Συρία, καὶ ἀργότερα στὴν Ἰσπανία. Ἡ ελαφρά τους μορφή γίνεται χαρακτηριστικὴ τῆς ἀραβικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Παλὴν ὅμως καὶ ἐδῶ προϋπήρξαν παραδείγματα (σπανιώτατα βεβαίως) ἀρκετὰ προγενέστερα (Βαπτιστήριον Mar Ya' qub, στὴ Νίσιβη τῆς Μεσοποταμίας, 359 μ.Χ. καὶ Καλάτ-Σιμάν, στὰ παράθρονα τοῦ φαταγῶν τοῦ ὀκταγώνου.) Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν τόξα δευκόρυφα πεταλόμορφα.

Τὰ τόξα ἀπὸ λαξευτοῦς θολίτες, στὸ μέσον τοῦ ὕψους τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἐγκοπὴ γιὰ τὴν καλύτερη ἀλληλοπροσαρμογὴ, ἐφαρμόζονται ἐπίσης τώρα. Καὶ ἐδῶ ἔχομε τὰ προηγούμενά τους (στὸ Μανσωλεῖο τοῦ Θεοδερῆχου στὴ Ραβέννα). Μία ἄλλη τεχνικὴ, πού ἔχει ἀσφαλῶς βυζαντινὴ τὴν ἀφετηρία, εἶναι τὰ διαφράγματα τῶν παραθύρων πού γίνονται ἀπὸ μάρμαρο ἢ γύψο. Στὴν ἀραβικὴ τέχνη θὰ ἔχουν ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη, διακοσμούμενα μὲ γεωμετρικὰ συμπλέγματα, πολὺ ἐνδιαφέροντα, ἥδη ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐξελίξεώς της (Τέμενος τῆς Δαμασκού).

Ἡ διακοσμητικὴ θὰ πάρει στὴν ἀραβικὴ τέχνη τελείως ξεχωριστὴ σημασία. Ἡ ἀπαγόρευση ἀπεικονίσεως τῶν ἱερῶν προσώπων ἀπὸ τὸ Κοράνιο ἀναστέλλει τὴν πρόοδο τῆς ζωγραφικῆς (χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀραβικὴ ζωγραφικὴ), μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ διακόσμου. Τὰ παλιὰ φυτικά θέματα τοῦ συριακοῦ θεματολογίου ἀναπτύσσονται στὴν ἐποχὴ τῶν Ὀμμεϊυάδων μὲ ἕνα νέο χαρακτηριστικὸ, τὴν πλήρη κάλυψη τοῦ πεδίου διακοσμήσεως. Τὰ ψηφιδωτὰ τῶν τοίχων, πού διακοσμοῦν πρῶτα ἔργα (Τέμενος Δαμασκού, Τέμενος τοῦ Βράχου στὴν Ἰερουσαλὴμ), εἶναι ἔργα πού κάλλιστα μποροῦν νὰ ὀνομασθῶν βυζαντινά. Παριστάνουν θέματα ἀνεικονικά (δέντρα, κατοικίες, σχηματοποιημένα φύλλα ἢ καὶ ἀφηρημένα κοσμήματα καὶ ἄνθη) καὶ ἀσφαλῶς ἐγιναν ἀπὸ καλλιτέχνες τῆς περιοχῆς, χριστιανοὺς ἢ ἐξισλαμισθέντες. Ἀργότερα ἡ διακοσμητικὴ θὰ ἐξελιχθεῖ ἀκόμα πῶς πολὺ· γεωμετρικὰ σχήματα καὶ φυτικά διακοσμητικά, σὲ σύνολα ἄκρως πολύπλοκα, καλύπτουν πλέον δολόκληρες ἐπιφάνειες. Εἶναι τὰ γνωστὰ ἀραβουργήματα.

Οἱ μιναρέδες, πύργοι γιὰ τὴν πρόσκληση τῶν πιστῶν σὲ προσευχὴ, ἔχουν ἄμεσα προηγούμενά τους τοὺς πύργους τῶν συριακῶν βασιλικῶν. Στὰ πρῶτα παραδείγματα τῶν χρόνων τῶν Ὀμμεϊυάδων ἔχουν τὸ βαρὺ ὕψος τῶν παλιῶν αὐτῶν κτισμάτων καὶ γίνονται ἀπὸ λαξευτῆς τοιχοποιεῖς (Τέμενος Δαμασκού).

Ἀργότερα, στὰ χρόνια τῶν Ἀββασιδῶν, πού τὸ κέντρο βάρους περνáει στὴν Ἀσία (Ἰράκ), τὰ ὑλικά τῶν ὁποίων γίνεται χρῆση φέρνουν σημαντικὲς ἀλλαγές στὶς μορφές καὶ τὴν ἐν γένει ἐμφάνισή τῶν κτηρίων.

Τὰ ἑσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἐπιχρίσματα, πού προστατεύουν τὰ ὀμά τοῦ βλα, κάνουν γενικὴ τὴν χρῆση τῶν κονιαμάτων. Ἔτσι ἀρχίζουν νὰ ἐφαρμόζονται

διακοσμήσεις σε γυψοκονίαμα ή ασβεστοκονίαμα (stucco), σε διάφορες επιφάνειες όπως π.χ. σε εσωτερικά τούξων (Τζαμί Ibn-Touloun στο Κάιρο), σε τύμπανα τούξων, παραστάδες θυρών και άλλους τοίχους ακόμα. Στην Σαμάρρα μάλιστα διακρίνουν τρεις ρυθμούς τέτοιων κοσμημάτων. Τά ψημένα τουβλά μένουν γυμνά στις προσόψεις. Τά κτίζονται συνήθως με τό ισόδομο σύστημα, αλλά πολύ γρήγορα αρχίζουν να τά χρησιμοποιούν σε διακοσμητικές λύσεις: διακοσμητικά κογχάρια, οδοντωτές ταινίες, τυφλά αψιδώματα, συνδυασμούς διακοσμητικούς τουβλών κ.τ.λ. (πύλη της Βαγδάτης στην Racca).

* Αργότερα θά αρχίσουν να χρησιμοποιούν και τίς επιγραφές για διακοσμητικούς σκοπούς. Μεγάλα αραβικά γράμματα, πολύ σχηματοποιημένα, μαζί με θέματα φυτικά διαμορφώνουν ταινίες κατά μήκος τών τοίχων (Τζαμί Ibn-Touloun Καίρου) με ρητά από τό Κοράνιο ή γνωμικά. * Η χρήση κουφικών επιγραφών (άπό τήν πόλη Κουφά, όπου πρωτοχρησιμοποιήθηκαν) θά γενικευθεί στην αραβική διακοσμητική και θά περάσει και στό Βυζάντιο.

Νέα μορφή τούξου πού θά συναντήσουμε τώρα, είναι τού οξυκρόφου πού σχηματίζεται με τέσσερα κέντρα και τέσσερα τμήματα τούξου (Racca). Στην Κόρδοβα (Μεγάλο Τζαμί) έχομε μία μόνο περίπτωση διπλών καθ' ύψος τούξων με εξαιρετικά αισθητικά πλεονεκτήματα.

Και στην εποχή τών * Αββασιδών θά εξακολουθήσουν να επενδύουν με ορθομαρμαρώσεις τό εσωτερικό τζαμιών. Πολλές φορές οί πλάκες τών επενδύσεων διακοσμούνται με ανάγλυφα και με διάτρητα ακόμα θέματα (Τέμενος τού Καϊρουάν).

Οί ξύλινες στέγες έχουν γενική εφαρμογή και εσωτερικά διακοσμούνται με ξυλόγλυπτα ή γραπτά κοσμήματα (δοκοί οροφών Καϊρουάν). Πιό σπάνιες είναι οί τοιχογραφίες στο εσωτερικό, όπως στο παλάτι τής Σαμάρρας και στό Qusayr Amra.

Μιναρέδες κατασκευάζονται κοντά στά τζαμιά και σ' αυτή τήν περίοδο. Μία πολύ αξιόλογη μορφή είναι τού μιναρέ τής Σαμάρρας, ή κορυφή τού οποίου είναι προσπελάσιμη από έλικοειδές κεκλιμένο έπιπεδο πού περιτρέχει τόν πυργό. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι στό κτήριο διατηρείται ή παλιά μεσοποταμιακή παράδοση τών ζιγγουράτ.

Τά Μνημεία

Τά αραβικά μνημεία είναι κυρίως τά τεμένη (τζαμιά) και τά παλάτια τών αρχόντων.

Τά αραβικά τεμένη έχουν συνήθως άπλή κάτοψη, γιατί και ή λειτουργία τους

είναι πολύ άπλή. Πρόκειται για χώρους προσευχής και συγκεντρώσεως τών πιστών, και όχι για ναούς με τήν έννοια πού δίνουν στην λέξη οί χριστιανοί.

Βασικό στοιχείο είναι τό sahn, δηλαδή ή μεγάλη υπαίθριος αυλή (πού κατάγεται άπ' ευθείας από τό παλαιохριστιανικό αίθριον) γύρω άπό τήν όποία υπάρχουν στοές (ριβάκ). Σ' αυτές μπορούν να στέκονται οί πιστοί ή και να προσεύχονται όταν τό κυρίως τέμενος ήταν γεμάτο. Στη μέση τής αυλής υπάρχει κρήνη ή δεξαμενή νερού.

Τό κυρίως τζαμί, στην πρώιμη αυτή περίοδο, δέν είναι παρά μία μεγάλη ύπό-στυλη αίθουσα προσευχής πού οργανώνεται με παράλληλα κλίτη (Liouan). Οί τοξοστοιχίες, πού τά απαρτίζουν, έχουν αναλογικά μικρό ύψος και στηρίζουν ξύλινες στέγες και άργότερα θόλους. Τό δομικό σύστημα δηλαδή τών τεμένων είναι άπλούστατο. Σημασία από πλευράς λειτουργικής έχει ή κατεύθυνση προς τήν Μέκκα προς τήν όποία πρέπει να είναι στραμμένοι οί προσευχόμενοι. * Ο τοίχος τού βάθους έχει έτσι κάποια σπουδαιότητα. Σ' αυτόν ανοίγεται μία μικρή κόγχη (άμεσα θυμίζει τό χριστιανικό ιερό) πού ονομάζεται μιχράμπ (προσκύνημα). * Έντοτε ένας μικρός χώρος περιφράσσεται και είναι αφιερωμένος στον χαλίφη και τούς περί αυτόν. * Ένας ψηλός άμβων χρησιμοποιε για τήν ανάγνωση τού Κορανίου* τόν ονομάζουν μιμπάρ, και είναι συνήθως ξύλινος. Μερικές φορές, στην θέση τού μιχράμπ, δίνεται μία έξαρση με τήν δημιουργία μικρού ή μεγαλύτερου τρούλλου, άν εξαιρέσουμε όμως τό Τέμενος τού Βράχου στην * Ιερουσαλήμ, κατά τήν πρώιμη αυτή περίοδο δέν θα συναντήσουμε τζαμιά στά όποια να δεσπόζει τρούλλος. * Ο μιναρές είναι προσιτός από τήν υπαίθρια αυλή και χρησιμεύει για τήν κλήση τών πιστών σε προσευχή, πέντε φορές τήν ήμερα.

* Η λιτότητα τής αραβικής θρησκείας έκανε πολύ εύκολη τήν μετατροπή τών εκκλησιών σε τζαμιά. Προσδιόριζαν τήν κατεύθυνση τής Μέκκας και εκεί κατασκευάζαν τό μιχράμπ. Κατόπιν άνοιγαν πόρτες άπέναντι από τό μιχράμπ, δημιουργώντας έτσι ένα δεύτερο άξονα στό κτίσμα.

Στην πρώτη αυτή περίοδο μεγάλη σημασία έχουν τά ανάκτορα. Πρόκειται για όχυρωμένα συγκροτήματα στην έρημο, σήμερα όλα σε πλήρη έρείπωση. * Ένας περίβολος με ισχυρούς πύργους περικλείει τό ανάκτορο πού διαμορφώνεται γύρω από μία ή δύο αυλές και περιλαμβάνει πολλούς χώρους, έντοτε σε περίπλοκη σύνθεση. * Ο κύριος χώρος τού άρχοντος είχε έντοτε μορφή τρικόγχου (Mchatta).

Σημειώνομε τέλος πρόχειρα και άποσπασματικά μερικές παρατηρήσεις για τήν πολεοδομία.

Οί πόλεις πού αναπτύχθηκαν μετά τήν αραβική κατάκτηση, στην περιοχή τής Συρίας - Αιγύπτου, ήταν σχεδόν όλες παλαιότερα μεγάλα κέντρα. * Αντιθέτως

στά έρείπια τών αρχαίων πόλεων Σελευκειάς και Κτησιφώνος. Έδώ έγινε κανονικός σχεδιασμός στον οποίο μάλιστα δόθηκε συμβολικό νόημα (συμβατική είκονα του ούρανού, κοσμογράμμα). Η πόλη χαραχθηκε τελείως κυκλική με τέσσερις μεγάλες πύλες σε ίσες αποστάσεις και δρόμους διατεταγμένους άκτινωτά, με διάμετρο 2.650 μ. περίπου. Τά τείχη ήταν από άμα τούβλα, και γύρω είχαν τάφορο. Ο χώρος κατοικίας περιοριζόταν σε ένα δακτύλιο λιγότερο από 300 μ. πλάτους, διακοπτόμενο από τούς άκτινωτούς δρόμους. Όλο τό ύπόλοιπο ήταν άφιερωμένο στό παλάτι, στό τζαμί και σε χώρους διοικήσεως που περιοριζόνταν πάλι από ένα περίβολο. Η Racca είχε σχήμα πετάλου. Σώζονται τά τείχη της.

Στήν Ίσπανία ή Κόρδοβα, πόλη ρωμαϊκή που άνεπύγθη πολύ μετά τήν κατάληψη της από τούς Άραβες στά 711, ήταν ένα μέγιστο πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο. Είχε ένα έκατομμύριο κατοίκους, διακόσιες χιλιάδες κτήρια και έξακόσια τζαμιά. Άλλες μεγάλες άραβικές πόλεις ήταν ή Κουφά, τό Χαλέπιον, ή Βασόρα, τό Σφάξ, τό Φέξ, τό Καιρουάν, ή Γρανάδα, ή Σεβίλλη, τό Τολέδο κ.ά.

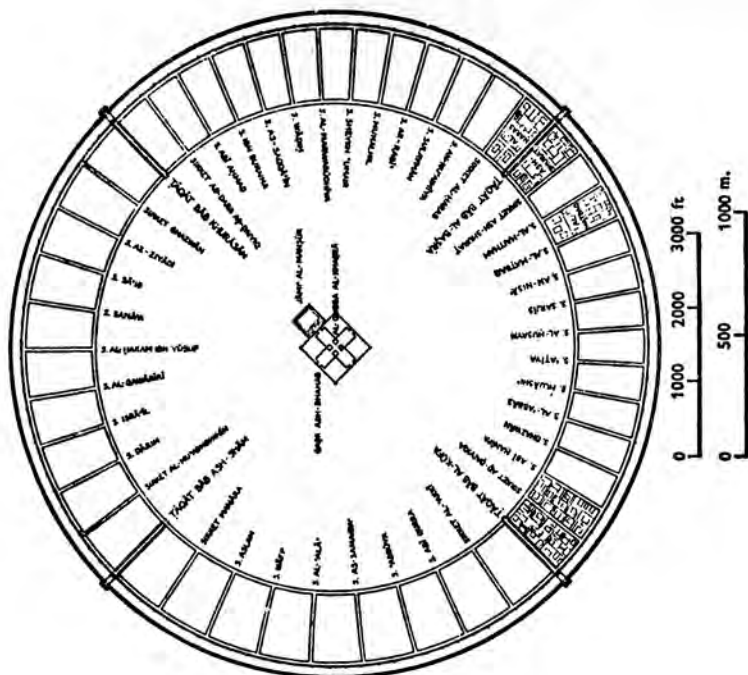
Έξετάζουμε τώρα με εξαιρετική συντομία τά σπουδαιότερα από τά σωζόμενα άραβικά μνημεία της πρώτης περιόδου.

Ο θόλος του Βράχου, κτίστηκε στην Ίερουσαλήμ τόν 7ο αιώνα. Ένας άκανόνιστος βράχος, που τιμάται ιδιαίτέρως από τούς Μουσουλμάνους, κρύπτεται από τό κεντρικό τμήμα του κτηρίου τό οποίο είναι οκταγωνικό έξωτερικά και στό έσωτερικό έχει δύο κιονοστοιχίες περιμετρικώς. Η πρώτη σχηματίζει κύκλο και στηρίζει τόν τρούλλο, ή δεύτερη διαμορφώνεται σε οκτάγωνο του οποίου οι πλευρές είναι παράλληλες με τίς έξωτερικές. Ο πελώριος τρούλλος του καλύπτεται έξωτερικά με μεταλλικά φύλλα και είναι κατασκευασμένος από ξύλο.

Είναι φανερό ότι στό περίεγγο σχήμα του κτηρίου επιβιώνει ο παλαιοχριστιανικός τύπος ενός μαρτυρίου, δεδομένου ότι για τούς μουσουλμάνους ο βράχος συνδέεται άμέσως με τήν παρουσία του Προφήτη. Πρέπει επίσης νά σημειωθεί ότι πολλά διακοσμητικά κυρίως στοιχεία που βλέπει σήμερα κανείς στό τέμενος του Βράχου είναι μεταγενεστέρως έποχής (όπως λ.χ. οι έπενδύσεις με έφυλλαμένα γαλάζια πλακίδια τών έξωτερικών τοίχων).

Η έσωτερική διακόσμηση του τέμενου είναι πραγματικά καταπληκτική. Ψηφιδωτά, όρθομαμαρώσεις, ξύλινες όροφές, μεταλλικές έπενδύσεις έλκυστήρων ή δοκών, διάτρητα θωράκια και διαφράγματα παραθύρων, όλα συνθέτουν ένα μεγαλοπρεπέστατο σύνολο. Η όμοιότητα της τέχνης του έξοχου αυτού μνημείου με τήν χριστιανική τέχνη της Συρίας είναι άπόλυτη.

Τό μεγάλο Τζαμί της Δαμασκού (706-714) κτίστηκε στην θέση ενός

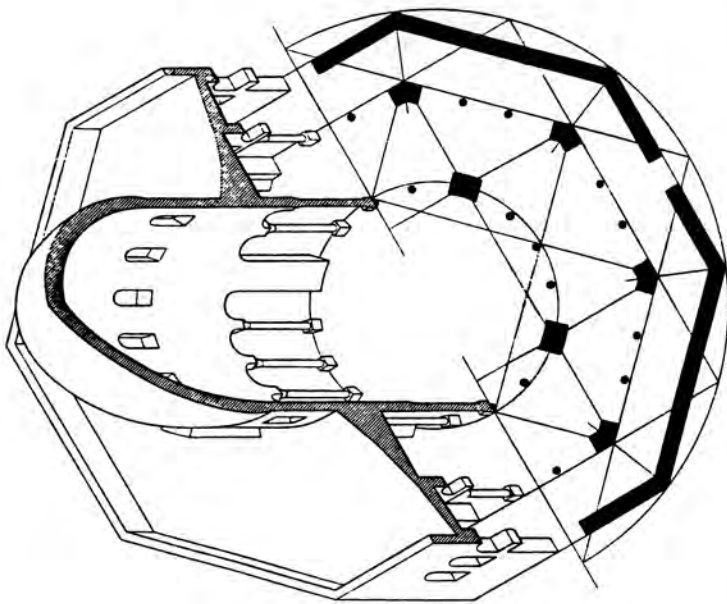

Σχηματική κάτοψη της Βαγδάτης στην αρχική της μορφή (Κ.Α.С. Creswell).

στην Μεσοποταμία κτίζονται τελείως νέες πόλεις, σπουδαιότερες από τίς όποιες είναι ή Βαγδάτη και ή Racca.

Όπως στό Βυζάντιο έτσι και στην μουσουλμανική Άνατολή, οι πόλεις άναπτύσσονται δυναμικά (χωρίς ιδιαίτερο σχεδιασμό, με κάλυψη τών έκαστοτε άναγκών) πάνω από τά έρείπια τών άστικών κέντρων της αρχαιότητας, με διατήρηση γενικών μόνο σχημάτων τους, και κάλυψη τών ελευθέρων χώρων με πυκνή πολλές φορές δόμηση (Δαμασκός, Μπάλμπεκ, Ίερουσαλήμ, Άντιόχεια). Μία μεγάλη φορές δόμηση, τό Κάιρο, σχηματίστηκε μεταξύ τριών κέντρων, του παλιού ρωμαϊκού φρουρίου και τών οικισμών Φοστάτ (που ίδρυσε ο κατακτητής της Αίγυπτου Άμπρ) και Άλ-Άσκαρ. Αργότερα, επί Φατιμιδών και Τουλουνιδών, ή πόλη θα άναπτυχθεί και θα στολισθεί με σπουδαία μνημεία, κυρίως ως τόν 14ο αιώνα.

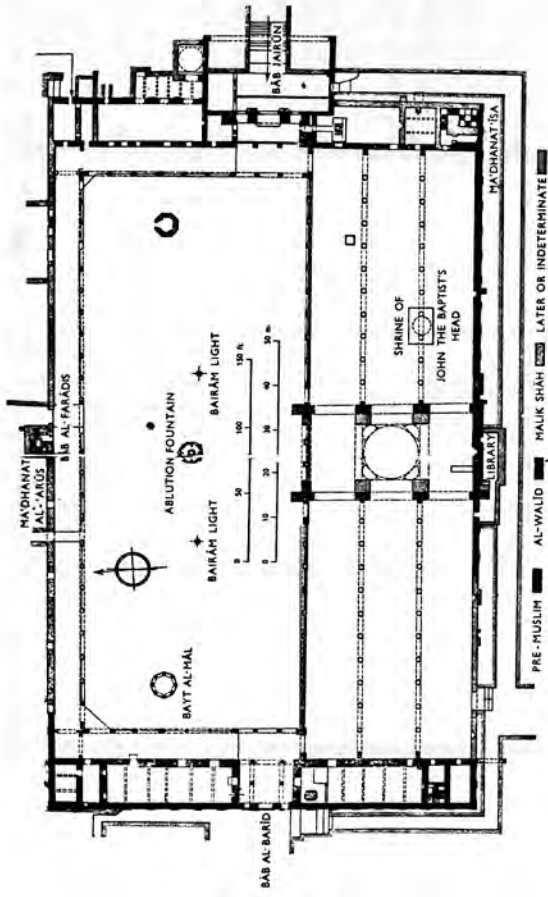
Η Βαγδάτη θεμελιώθηκε τό 762 από τόν Άββασίδη χαλίφη ΑΙ Mansur κοντά

Ἱερουσαλήμ. Τό τέμενος τοῦ Βράχου. Ἴσομετρική τομή (A. Choisy).

Ἑλληνιστικοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, τοῦ ὁποῦοι διετήρησε τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα. Μία μεγάλη αὐλὴ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς μεγάλης πλευρᾶς τοῦ τζαμιοῦ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιά πελώρια ξυλόστεγη αἶθουσα διαστάσεων 150 X 40 μ. περίπου, διακοπτιμένη στὸ μέσον ἀπὸ ἓνα ἐγκάρσιο κλίτος, μέρος τοῦ ὁποῦοι στεγάζεται μετὰ τροῦλλο. Τοξοστοιχίες χωρίζουν τὴν αἶθουσα σὲ τρία ἰσοπλατὴ κλίτη, ὅπως ἐπίσης κιονοστοιχίες διαμορφώνουν τὴν πρόσοψη τοῦ τζαμιοῦ πρὸς τὴν αὐλὴ.

Τὸ τέμενος ἔχει ὑποστῆι πολλές τροποποιήσεις καὶ προσθήκες, ἀλλὰ διατηρεῖ ὅλη τὴν μεγαλοπρέπεια καὶ τὴ χάρη του. Τὰ τόξα ἦταν πεταλόμορφα ἢ ἑλαφρὰ δξύκωρφα, καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ὑπάρχουν λαμπρὰ μάρμαρα καὶ ψηφιδωτά, διάτρητοι φεγγίτες καὶ μαρμαροθετήματα. Ὅλα διακρίνονται γιὰ τὴν σαφὴ ἑλληνοιστικὴ τους καταγωγὴ καὶ τὴν θαυμαστὴ τους ἄρμονία. Τὸ θεματολόγιο τῶν ψηφιδωτῶν διακοσμῆσεων (ἀρχιτεκτονήματα ἀνάμεσα σὲ δέντρα καὶ φυλλώματα) ἀνάγεται ἴσως σὲ πολὺ παλαιότερα πρότυπα. Οἱ τέσσερις πύργοι, στὶς γωνίες

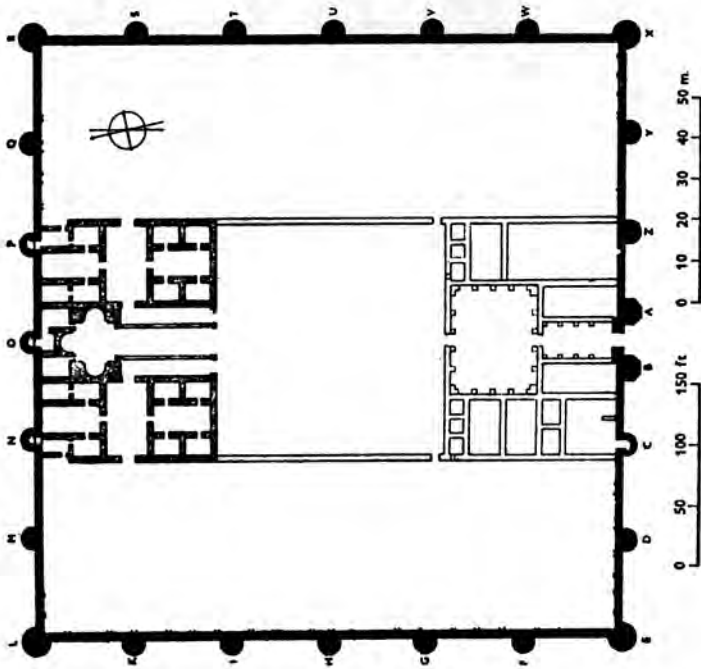
Δαμασκός. Τὸ μέγα τέμενος. Κάτωψη (K.A.C. Creswell).

τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, χρησίμευαν στὴν ἀρχὴ ὡς μιναρέδες, ἀλλὰ ἀργότερα τροποποιήθηκαν. Ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχαιολογικῶν προβλημάτων ἐν σχέσει πρὸς τὸ τζαμί τῆς Δαμασκοῦ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει στὸ νὰ θεωρεῖται ὡς ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς τῶν Ὀμειυάδων στὴν Συρία, τὸ ὁποῖο μάλιστα βαθύτατα ἐπέδρασε σὲ μεταγενέστερα κτήρια.

Ὁ πῶ παλιὸς μιναρές, ποὺ κτίστηκε ἐκ βάθρων, ἦταν τοῦ Καιρουάν στὴν Τόνιδα (724). Καμία ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει ὅτι μμεῖται πύργους τῆς χριστιανικῆς συριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἐνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα κἀστρα τῆς ἐρήμου, 60 χιλιόμετρα βορείως τῆς Παλμύρας, εἶναι τὸ Q a r a l - H a i r. Δύο περίβολοι, σχετικὰ καλὰ διατηρούμενοι, τὸ ἀποτελοῦν. Ἐχομε τὴν τυπικὴ μορφή τοῦ ὀρθογωνίου τεύχους μετὰ στρουγγιλοῦς πύργους καὶ στὸ ἐσωτερικὸ διαμερίσματα γύρω ἀπὸ μίαν κεντρικὴ αὐλὴ. Σῶζονται τὰ λείψανα ἐνὸς τζαμιοῦ μετὰ αὐλῆ, ἐγκάρσιο κλίτος καὶ διπλὴ τρίκλιτη αἶθουσα.

Στὴν ἐρημο ἐπίσης, κοντὰ στὸ Ἀμμάν, βρίσκεται τὸ περίφημο ὀχυρωμένο παλάτι M e h a t t a. Περίβολος 144 X 144 μ. μετὰ πολλοῦς πύργους περιβάλλει τὸ ἀνάκτορο ποὺ ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ μίαν τετράγωνη αὐλὴ. Στὸ βάθος εἶναι ὁ κύριος χῶρος (αἶθουσα ἀκροάσεων) τοῦ παλατιοῦ, σχήματος τρικόγχου. Διάφο-

Κτίση του ἀνακτόρου τῆς Mchatta (A. Godard).

ρα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, πού διαμορφώνονται μέ λαξευτή τοιχοποιία (ἐξωτερική πύλη εισόδου, τριπλό τόξο εισόδου στήν αἴθουσα τοῦ θρόνου κ.τ.λ.), παρουσιάζουν ἐξαιρετική μεγαλοπρέπεια καί δείχνουν τήν ἄμεση σχέση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ὀμμεϊαδῶν μέ τήν παλαιохριστιανική Συρία. Τόσο τά διακοσμητικά θέματα (γεωμετρικά διάχωρα, πού καλύπτονται ἀπό φυτικά καί ἄλλα κοσμήματα) ὅσο καί στοιχεῖα τῆς γενικῆς διατάξεως (τρίκογγο τοῦ θρόνου, ὄμοιο μέ τό τρίκογγο τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου τῆς Βόσρας) ἔχουν τά ἅμεσα πρότυπά τους στήν χριστιανική συριακή τέχνη. Ἐνα μέρος τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τῶν ὄψεων τῆς Mchatta βρίσκειται τώρα στό Μουσεῖο Βερολίνου. Ἄλλα ἀνάκτορα ὀχυρωμένα στήν ἔρημο, τῆς ἰδίας ἐποχῆς μέ τήν Mchatta, εἶναι τό Qasr at Tubā, καί Kirbat al-Ma'jar.

Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλάζει ριζικά στά ἔργα τῶν Ἀββασιδῶν, τήν ἐπόμενη ἐκατονταετία. Στήν Raqqa, χαμένη σήμερα στήν ἔρημο, σφύζειται ἡ πύλη τοῦ δρόμου πρὸς τήν Βαγδάτη μνημεῖο πού συγκεντρώνει ὅλα τά

νέα χαρακτηριστικά. Τούβλα, κοσμήματα μέ τούβλα, τόξα μέ τέσσερα κέντρα, βαρὺ ὕψος καί θόλους ἀπὸ τούβλα πάντοτε. Ἐνα τζαμί μέ περιμετρικό περίβολο, ἐρειπωμένο σήμερα, βρισκόταν στήν ἴδια πόλη. Ἡ κάτοψή του μέ αὐλή περιτοιχιζόμενη μέ διπλές στοές καί τό κυρίως τέμενος, ἀπλή τρίκλιτη αἴθουσα, δείχνει ὅτι οἱ γενικῆς ἀρχῆς συνθέσεως δέν ἔχουν ἀλλάξει.

Στά Ἱεροσόλυμα, γύρω στά μέσα του δου αἰῶνος, ζανακτίζεται τό τέμενος Aqsa, κτήριο ἀξιόλογο, τοῦ ὁποῦ ὅμως οἱ φάσεις ἀνεγέρσεως παρουσιάζουν πολλά προβλήματα. Ἐχομε καί ἐδῶ τήν ἴδια διάταξη τοῦ ἐνιαίου ὑπόστυλου χώρου μέ ξύλινη (ἀρχικῶς) στέγη καί μικρό τροῦλλο μπροστά ἀπὸ τό μικράμπ.

Τό σπουδαιότερο ὅμως μνημεῖο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι τό μεγάλο τέμενος τῆς Κόρδοβας. Ἡ πόλη ἦταν πρωτεύουσα τοῦ χαλιφάτου τῆς Ἰσπανίας καί ἦταν ἤδη περίφημη γιά τόν πλοῦτο της καί τόν πολιτισμό της. Τό τζαμί εἶναι ἓνα ἀπέραντο κτήριο, ἀποτελέσμα σήμερα πολλῶν προσθηκῶν καί τροποποιήσεων τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, πού διατηρεῖ ὅμως σέ ἰκανοποιητικό σημεῖο τό ἀρχικό του πνεῦμα. Ἀρχισε νά κτίζεται τόν 8ο αἰῶνα καί πῆρε τήν σημερινή του ἔκταση στόν 11ο. Πρόκειται γιά μία ὑπόστυλη αἴθουσα μέ δέκα ἐννέα κλίτη διαστάσεων 179 X 128 μέτρων, μέ μικρό ὕψος καί ἰσχυρό περιμετρικό τοῖχο. Μπροστά ἐκτείνεται μία αὐλή, τό περίφημο ratio μέ τίς πορτοκαλιές, μέ τόν μυναρέ, ὕψους 93 μέτρων (del Alminar).

Οἱ τοξοστοιχίες παρουσιάζουν ἔξοχο θέαμα μέ τά διπλά καθ' ὕψος τόξα τους στά ὁποῖα ἐναλλάσσονται λευκοί μαρμάρيني θολίτες καί κόκκινα τούβλα. Οἱ 850 κίονες σχηματίζουν ὀλόκληρο δάσος, μέ ἀπολύτως ἐπιτυχῆς αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Ὅπως στοῦς ἰουστινιάνειους ναοῦς ἔτσι καί ἐδῶ, δίνεται τό συναίσθημα τοῦ ἀτέρμονος χώρου καί ὑποβάλλεται ἄμεσα τό αἶσθημα τοῦ ὑψηλοῦ καί τοῦ μεγαλειώδους. Τό τζαμί τῆς Κόρδοβας δικαίως θεωρεῖται ὡς ἓνα ἀπὸ τά ἀριστουργήματα ἀρχιτεκτονικῆς ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου. Δυστυχῶς, μετά τήν ἐκδίωξη τῶν Ἀράβων ἀπὸ τήν Ἰσπανία, μετετράπη σέ ἐκκλησία καί τότε (16ος αἰών) ἔκτισαν στό κέντρον τῆς αἰθούσης μία μικρή μητρόπολη ἰσπανικοῦ - γοθικοῦ ρυθμοῦ, μέ ἀποτελέσμα τήν διάσπαση τοῦ συνόλου. Ἐχουν γίνει κι ἄλλες τροποποιήσεις μικροτέρας ὅμως σημασίας.

Τό τζαμί φωτίζεται μέ λάμπες πολυτελεῖς πού κρέμονταν ἀπὸ τήν ὀροφή. Τό ἐσωτερικό του τό κοσμοῦσαν πολύχρωμα μάρμαρα, πορφυρές καί ἄλλα πολύτιμα ὕλικά. Ἡ στέγαση τοῦ τέμενους γίνεται μέ ξύλινες στέγες, δικλινεῖς παράλληλα διατεταγμένες. Τό μικράμπ ἔχει ἐδῶ μορφή μικροῦ δωματίου πού στεγάζεται ἀπὸ μονόλοθο θόλο. Ἐνας τροῦλλος μικροῦ μεγέθους, στήν θέση πού στεγάζονταν ὁ χαλιφης, στηρίζεται σέ τόξα διασταυρωνόμενα καί διακοσμεῖται μέ πέ-

ρίφημα ψηφιδωτά τα όποια κατασκεύασαν βυζαντινοί τεχνίτες που εστάλησαν εκεί από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά στα 965. Πολύ αξιόλογες τέλος είναι οι διακοσμήσεις που πλαστίωναν τις θύρες εισόδου του τέμενους εξωτερικά.

Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι το τζαμί της Κόρδοβας δεν ακολουθεί τις τάσεις της εποχής του αλλά μιμείται παλαιότερα πρότυπα της εποχής των Ομμεϊάδων. Σ' ολόκληρη την Ισπανία άλλωστε θα παρατηρηθεί ή ίδια τάση συντήρησης των συριακών στοιχείων και τρόπων, και όχι εφαρμογής των μορφών της αρχιτεκτονικής των χρόνων των Άββασιδών.

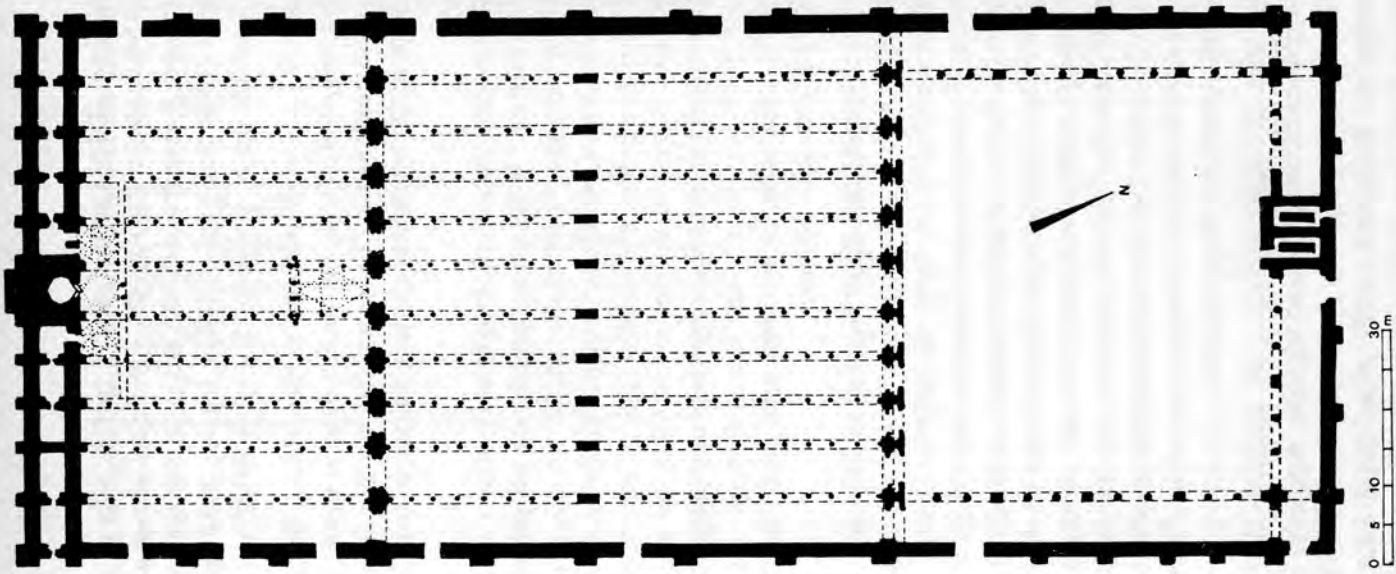
Στό Καίρου άν της Τύνιδος σώζεται ένα από τα σπουδαιότερα κτήρια της εποχής (862-63). Το γενικό του σχήμα είναι τραπέζοειδές και περιλαμβάνει μεγάλη αύλη με στοές γύρω και μιναρέ καθώς και το κυρίως τζαμί με δέκα επτά κλίτη από τα όποια το άξονικό είναι κάπως φαρδύτερο και καταλήγει στο μικράμπ.

Τό εξωτερικό του τέμενους με τό μικρό του ύψος, τά δώματα και την άκανόνιστη διάταξη των όψεών του (μικρά άνοιγματα, άντηρίδες), θυμίζει τις οικείες μορφές της νησιώτικης αρχιτεκτονικής του Αίγαίου. Η αύλη του είναι εξαίρετικά εύρχωρη και μεγαλοπρεπής, στο έσωτερικό δέ υπάρχουν ώραιες διακοσμήσεις με έφουλωμένα πλακίδια και μάρμαρα. Περιφημο είναι έπίσης τό μιμπάρ (άμβων) του τζαμιού από ξύλο, ένα από τά άριστουργήματα ξυλογλυπτικής όλου κλήρου του κόσμου.

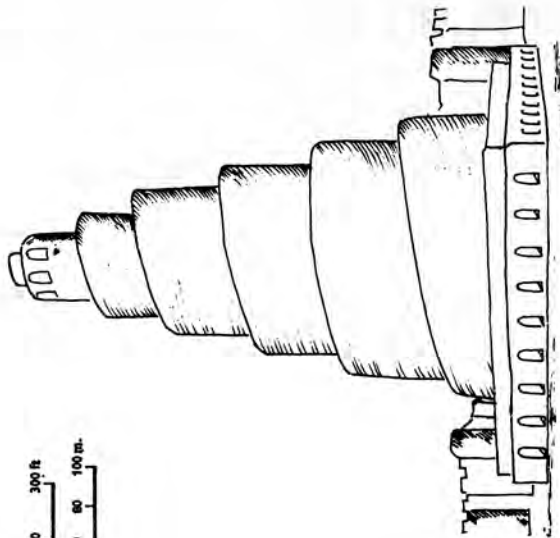
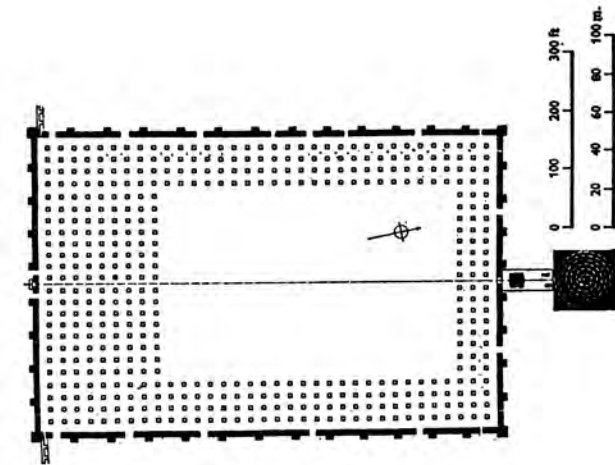
Στήν Σούσα, λιμάνι κοντά στο Καιρούν (Τύνις), σώθηκε ένα άκόμα μεγάλο τζαμί με μεγάλη αύλη, περιμετρικές στοές και πύργους στις γωνίες. Τό κυρίως τέμενος είναι με δεκατρία κλίτη, τό μεσαίο από τά όποια έχει μεγαλύτερο πλάτος και δύο μικρούς τρούλλους. Έδώ δέν έχουμε ξύλινη στέγη αλλά θόλους, σταυροθόλια ή κυλινδρικές καμάρες που στεγάζουν τά κλίτη. Πάνω από τους θόλους διαμορφώνεται δώμα.

Στό Ιράκ, στην πόλη Σαμάρρα, κτίστηκε στα 832 ένα τεράστιο τζαμί, τό μεγαλύτερο του κόσμου (καλύπτει 38 στρέμματα). Πεσσοί τετράγωνοι σχηματίζουν ένα κάναβο με 25 X 35 διαστήματα, τά περισσότερα από τά όποια καταλαμβάνει μεγάλη αύλη. Τό τέμενος βρίσκεται σε πλήρη έρείπωση σήμερα. Ηταν κατασκευασμένο έξ ολόκληρου από τούβλα. Ο μιναρές του παρουσιάζει ιδίότυπο έλικοειδές σχήμα. Όμοιο μιναρέ είχε και τό δεύτερο τζαμί της Σαμάρρας, τό Abu Dulaf.

Μεγάλη σημασία έχουν τέλος τά μνημεία του Καΐρου. Τό τέμενος του "Αμρ στο Φοστάτ (στις Ν. Α. παρυφές της πόλεως) πήρε την τελική του μορφή στα 827. Με είκοσι δύο κλίτη είχε γίνει έξ ολοκλήρου σχεδόν από τούβλα. Είχε έρειπωθεί αλλά κατά τά τελευταία χρόνια υπέστη δραστική άναστήλωση. Τό

Κόρδοβα. Τό μέγα τέμενος όπως διαμορφώθηκε μετά τό 966. Κάτωψη (J. Hoag).

Σαμάρρα. Τό μέγα τζαμί. Κάτοψη σέ ἀναπαράσταση. Ἐπιπέδωση τοῦ μιναρέ μετὰ τὴν ἀναστήλωση (Κ.Α.Κ. Creswell).

τέμενος Al Azhar, με 300 μαρμάρινους κίονες, σέ μεγάλο ποσοστό σπολία, θεμελιώθηκε στὰ 970 καὶ εἶναι σήμερα τό ἀποτελεσμα πολλῶν προσθηκῶν καὶ διαρρυθμίσεων. Τό περισσότερο ἐντυπωσιακό εἶναι τό Τζαμί τοῦ Ibn Tuloune (877-879). Κτισμένο ἐξ ὀλοκλήρου μέ τοῦβλα ἔχει ἀντί κίονων ὀρθογωνίων.

νίους πεσσούς. Τό τέμενος ἔχει πέντε κλίτη μέ κατεύθυνση ἐγκάρσια πρὸς ἐκείνη τοῦ μιναρέ, καὶ δὲν χωρίζεται μέ τοῖχο ἀπὸ τὴν μεγάλη αὐλή. Τὴν ἰδιομορφία αὐτὴ (πού ἔχουν καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Καΐρου) τὴν ἐπέβαλε τὸ θερμὸ κλίμα. Τό τζαμί τοῦ Ibn Tuloune εἶναι περίφημο γιὰ τίς γύψινες διακοσμήσεις του.

Βιβλιογραφία VII

- Creswell K.A.C., Early Muslim Architecture, 2 τόμοι, Oxford, 1932-1940.
 Creswell K.A.C., A short account of Early Muslim Architecture, Harmondsworth, 1958.
 Creswell K.A.C., A Bibliography of the Architecture Arts and Crafts of Islam, Cairo, 1961.
 Dietz E., Glück H., Die Kunst des Islam, Propyläen Kunst Geschichte, 5, Berlin, 1925.
 Ecochard M., Filiation des monuments grecs, byzantins et islamiques, Paris, 1977.
 Eittinghausen R., Grabar O., The Art and Architecture of Islam 650-1250, Harmondsworth, 1987, σ. 1-119, 127-145.
 Eittinghausen Richard, From Byzantium to Sassanian Iran and the Islamic World, Leiden, 1972.
 Gayet A., L'art Arabe, Paris.
 Golvin L., Le mihrab de Kairouan, Kunst des Oriens, V, 1968, σ. 1-38.
 Grabar Oleg, The Islamic Dome, Some considerations, J.S.A.H., 22, 1963, σ. 191-198.
 Grabar Oleg, La grande mosquée de Damas et les origines architecturales de la mosquée. Synthronon, Paris, 1968, σ. 107-114.
 Grabar Oleg, The date and the meaning of Mschatta, D.O.P., 41, 1987, σ. 243-247.
 Grabar Oleg, The formation of Islamic Art. New Haven - London, 1973.
 Grabar Oleg, The Ummayyad Dome of the Rock in Jerusalem, Ars Orientalis III, 1959, σ. 33-62.
 Grabar Oleg, Islamic Art and Byzantium, D.O.P., 18, 1964, σ. 69-88.
 Guillaume A., Islam, Harmondsworth, 1954.
 Hamilton R.W., Grabar O., Khirbat al-Mafjar, An arabic mansion in the Jordan Valley, Oxford, 1959.
 Herzfeld E., Damascus: Studies in Architecture, Ars Islamica, 9, 1942, σ. 1-53 καὶ 10, 1943, σ. 13-70.
 Herzfeld E. Samarra, Ausgrabungen, Berlin, 1907, 1912, 1923 κ.ά.
 Herzfeld E., Geschichte der Stadt Samarra, Berlin, 1948.
 Hill D., Grabar O., Islamic Architecture and Decoration, A.D., 800-1500, London, 1964.
 Hoag John, Islamic Architecture, New York, 1977.
 Hoag John, Geschichte der Stadt Samarra, Hamburg, Berlin, 1948.
 Hourani A.H., Stern S., The Islamic City, Oxford, 1970.
 Kühnel E., Mschatta, Bilderhefte der islamischen Kunstabteilung, 2, Berlin, 1933.
 Kühnel E., Islamic Art and Architecture, London, 1966.